

Jovana Čikić*
Filozofski fakultet
Univerzitet u Novom Sadu

UDK 316 : 591.133.1
DOI: 10.19090/gff.2019.1.215-230
Originalni naučni rad

(IS)HRANA KAO SOCIOLOŠKI PROBLEM – STARA TEMA ILI NOVA DISCIPLINA?*

Poslednjih nekoliko decenija jača sociološki interes za istraživanje prehrambenih sistema, režima i navika u ishrani. U svojim istraživanjima (is)hrane, sociologija se oslanja na druge naučne oblasti (poput istorije, antropologije, etnologije, agrotehnoških nauka i agroekonomije, psihologije, nutricionistike, genetike), etablirane sociološke discipline (sociologiju rada, kulture, porodice, sela), kao i na one koje izranjaju iz već postojećih posebnih sociologija (sociologija turizma, emocija). Uprkos značajnim pomacima u razvoju sociološkog saznanja o (is)hrani (teorijsko koncipiranje, različiti pristupi, metodološki aparat, institucionalizacija), i dalje se pitamo: a) da li se radi o novom predmetu sociološkog interesovanja i b) da li se susrećemo sa posebnom sociologijom u nastanku ili je u pitanju tek jedna posebna istraživačka tema. Navedene dileme praćene su nizom dodatnih pitanja poput opravdanosti sociološkog pristupa u proučavanju (is)hrane, doprinosa sociologije analizi ovih problema, ali i doprinosa sociološkog proučavanja (is)hrane razvoju saznanja o drugim sociološkim problemima. Postavlja se pitanje da li i na koji način sociološka saznanja mogu da pomognu u kreiranju javnih politika u oblasti (is)hrane. Ovaj rad je pokušaj da se navedena pitanja i dileme dodatno osvetle.

Ključne reči: hrana, sociološki pristup, osnovni koncepti, osnovni pristupi, metod

UVOD

10. oktobra 1910. godine u nemačkom časopisu *Berliner Tageblatt* objavljen je članak neobičnog naslova – *Sociologija obroka* (nem. Soziologie der Mahlzeit) Georga Zimela (Zimel, 2001). Po čemu je ovaj članak poseban? Naime, Zimel nije ni prvi, ni poslednji koji se zainteresovao za društvenu dimenziju

* jovana.cikic@ff.uns.ac.rs

** Rad je u formi apstrakta publikovan u Zborniku apstrakata sa naučnog skupa „Sociologija u XXI veku: izazovi i perspektive“. Skup je održan 10–11.1.2018. u Nišu, Srbija u organizaciji Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu i Srpskog sociološkog društva.

Rad je deo istraživanja na projektu Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja III46006.

(is)hrane. Takođe, on nije ni prvi, ni poslednji koji je pokušao da objasni društvene posledice zajedničkog konzumiranja hrane kako po one koji u tom činu učestvuju, tako i po širu društvenu zajednicu. Ipak, Zimel je bio prvi koji je navedene probleme jasno razlikovao od njima sličnih, smeštajući ih u sferu sociološkog interesovanja, što je vidljivo u samom naslovu članka. Na taj je način Zimel formalno utemeljio novu sociološku disciplinu.

Danas, vek nakon publikovanja Zimelovog teksta, sociološko istraživanje (is)hrane i dalje se susreće sa sličnim izazovima kao i na svojim počecima – reč je o teorijskoj (ne)utemeljenosti, (ne)razvijenosti istraživačkih metoda i tehnika, (ne)dovoljnom prepoznavanju u naučnim, ali i širim društvenim okvirima, praktičnim dometima postojećeg znanja, pa čak i o problemu naziva.¹ Iako smo svedoci rastućeg broja istraživanja koja se bave društvenom dimenzijom (is)hrane, i dalje ne postoji konsenzus oko dva važna pitanja: a) da li je (is)hrana novi sociološki problem i b) da li imamo posla sa novom sociološkom disciplinom ili sa posebnim istraživačkim problemom. Identifikovane dileme prati nekoliko dodatnih pitanja poput opravdanosti sociološkog istraživanja (is)hrane, sociološkog doprinosa u istraživanju (is)hrane, ali i doprinosa ovih istraživanja razumevanju drugih socioloških problema. Ovaj rad je pokušaj da se navedena pitanja preispitaju.

RELEVANTNOST SOCIOLOŠKOG PRISTUPA: DA LI JE (IS)HRANA DRUŠTVENI FENOMEN?

Bez hrane i tečnosti (vode, pre svega) opstanak čoveka je nemoguć. Ne uzimajući u obzir ekstremne primere, čovek u proseku može da preživi bez hrane i vode tek nekoliko dana. Stoga, razumljivo je zašto je potreba za hranom i vodom bazična potreba. Esencijalnost hrane za opstanak individue i ljudske vrste uslovlila je razvoj čitavog niza nauka/naučnih disciplina koje se bave proučavanjem njenih pojedinih aspekata, od nutricionistike preko biotehničkih nauka do tehnoloških i ekonomskih nauka. Sa kulturnim zaokretom sve se više insistira na kulturološkom, lingvističkom, antropološkom i sociološkom istraživanju (is)hrane. Ističe se da je hrana interakcija, a ne puki objekt (Eagleton, 1998, prema: Belton, 2003), te da se njena proizvodnja, prerada, distribucija, izbor, konzumiranje i odlaganje mogu razumeti jedino ukoliko se u istraživanje uvedu pojmovi poput društvenog

¹ Tako, susrećemo se sa brojnim nazivima poput gastronomske sociologije, sociologije (is)hrane, nutricionističke sociologije, kulinarske sociologije, sociologije jela/obroka.

delovanja, moći i strukture, društvenog značenja. U tom svetlu postavlja se pitanje da li je i zašto (is)hrana društveni fenomen?

Delormier, Frolih i Potvin smatraju da je (is)hrana društveni fenomen koji se može posmatrati sa dva društvena aspekta: a) kulturno-simboličkog koji se odnosi na „kulturnu i simboličku ekspresiju upotrebe hrane, pri čemu se obrasci ishrane razumeju u svetlu sistema značenja koje su konstruisali ljudi” i b) materijalističkog koji podrazumeva da se u analizi (is)hrane polazi od „socijalnih, ekonomskih i političkih uslova” (Delormier, Frohlich i Potvin, 2009: 217). Bez obzira na pristup, zaključuju autorke, osnovu za istraživanje (is)hrane čine društveni odnosi. Kakav god tip odnosa bio – saradnja/sukob, inter/intrageneracijski, inter/intrarodni, inter/intraslojni, inter/intranacionalni, otvoreni/zatvoreni i sl. – oni „mogu da se reprodukuju i predstavljaju kroz hranu, ali i hrana povratno kreira i oblikuje koherentnosti i identitet unutar i između društvenih jedinica kao što su domaćinstvo, srodstvo, starosne kategorije, profesionalne grupe ili neformalna udruženja” (van Eeuwijk, 2007: 1).

Na čemu se temelji ideja o društvenom karakteru (is)hrane? Već na samom početku postojanja ljudske vrste postalo je jasno da su obezbeđivanje hrane i ishrana često i nužno kolektivni čin.² Lista namirnica koje je konzumirao prvi čovek bitno se razlikuje od onoga šta mi danas podrazumevamo pod hranom. Presudnu ulogu u tome imala su dva procesa. Osim što su uticala na promenu jelovnika, oba procesa su potvrdila društvenost (is)hrane. Prvi proces je ovladavanje veštinom paljenja i kontrolisanja vatre, što je omogućilo kuvanje. Datanje početaka kuvanja kreće se u rasponu od pre oko pola miliona pa čak do pre dva miliona godina. Kuvanjem je značajno proširen prehrambeni dijapazon jer su u ljudsku ishranu uključene i one namirnice koje se nisu mogle jesti presne. Ishrana je time ne samo obogaćena, već joj se menja i kvalitet, kako u pogledu zdravstvene bezbednosti, tako i u pogledu ukusa. Kuvanje je imalo dalekosežne posledice po filogenetski razvoj čoveka jer je obezbedilo unos veće količine potrebnih kalorija u manjem vremenskom periodu, što je doprinelo boljoj reproduktivnoj moći i većoj verovatnoći preživljavanja (Organ, Nunn, Machanda, Wrangham, 2011). Stoga ne čudi što je još Bozvel (Boswell, 1991) definisao čoveka kao životinju koja kuva (engl. *cooking animal*). Drugi proces otpočeo je znatno kasnije, pre oko 10–12000 godina, pripitomljavanjem životinja i poznat je kao neolitska revolucija (Mazoyer,

² Još su prvobitni lovci i sakupljači uvideli prednosti zajedničkog lova i kasnijeg deljenja lovine u celoj grupi. Na taj način se potvrđivala pripadnost grupi, ali se i jasno stavljalo do znanja kakav je unutargrupni poredak.

Roudart, 2006). Reč je o prelasku sa sakupljačke privrede na poljoprivredu. Uzgajanjem biljaka i životinja neophodnih za ishranu (ali i dobijanje sirovina za preradu) počelo je novo poglavlje u ljudskoj istoriji.

Iako je reč o tehnološkim procesima proizvodnje i prerade namirnica u hranu, poljoprivreda i kuvanje su temeljno društvenog karaktera – kuvanje je civilizacijski i kulturni čin, a poljoprivreda sastavni deo specifične podele i organizacije rada. Kuvanje je esencijalno kulturno određeno – to čitamo i u samim jezičkim obrascima (razvijanje posebnog kulinarskog jezika, ali i upotreba kulinarske terminologije u svakodnevnom govoru). Takođe, ono je određeno i religijskim normama koje daju odgovor na pitanja šta, kako i kada će se kuvati i jesti.³ Kao i celokupna ishrana, i kuvanje je deo učenja u procesu socijalizacije. Način na koje se hrana bira, priprema i servira sastavni je element kulturnog nasleđa, materijalnog (npr. posude, pribor, kuvari) i nematerijalnog (usmena tradicija). Kuvanje je deo nacionalnog identiteta i ponosa, pa (is)hranu možemo da posmatramo i kao deo meke moći (Naj, 2012). Kuvanje je deo načina života i svakodnevice. Za neke, ono je *differentia specifica* koja određuje celokupan životni stil. S druge strane, poljoprivreda je osnova za obezbeđivanje prehrambene sigurnosti društva. Njome se obezbeđuju resursi za industrijsku proizvodnju i sektor usluga, kao i izvozni proizvodi. Poljoprivreda je bila osnov za prvobitnu akumulaciju kapitala (Marks, 1978). Sama pojava poljoprivrede otvara večno sociološko pitanje podele rada – od toga kako se prirodna podela rada integrisala u poljoprivredu do toga kako je poljoprivreda uticala na dalji razvoj podele rada, ali i usložnjavanje društvene stratifikacije.⁴ Poljoprivreda je otvorila put intenzivnijem razvoju zanatstva, ali i trgovine. Sa razvojem poljoprivrede pojačava se prehrambena sigurnost zajednice, što dovodi do porasta populacije (Stendidž,

³ To znači da religijska pravila utiču na: a) izbor namirnica i njihovo kombinovanje (npr. posna hrana, izbegavanje svinjetine/govedine, košer hrana), b) način pripreme hrane (npr. hrana kuvana samo na vodi tokom prve i poslednje nedelje posta u pravoslavlju) i v) vreme (ne)konzumiranja pojedinih namirnica ili hrane uopšte (npr. odricanje od mrsne hrane tokom posta, jedenje kuvanih jaja na Uskrs, odricanje od hrane tokom obdanice u vreme Ramazana).

⁴ Naime, sa pojavom društveno organizovane proizvodnje hrane, a posebno sa proizvođenjem viška hrane dolazi do pojave da neki pojedinci/grupe ne moraju više sami da uzgajaju hranu za sopstvenu potrošnju, već to za njih čine drugi. Za uzvrat, ovi im pružaju određene usluge.

2010).⁵ Sa prelaskom na sedelački način života i poljoprivredu javlja se potreba za drugačijim organizovanjem društvenog života zajednice – dolazi do usložnjavanja funkcija kojima se zadovoljavaju opšte društvene potrebe (npr. bezbednost, sistem verovanja). Za vršenje ovih funkcija zadužene su posebne grupe (vojska, vladar/i, sveštenstvo) koji su izuzeti iz procesa proizvodnje, a hranu (i ostala sredstva za život) dobijaju kao nadoknadu za obavljanje funkcija od opšteg značaja za zajednicu (Stendidž, 2010). Na ovaj način moguće je razvoj poljoprivrede dovesti u vezu sa razvojem prvih država. Hrana će u davnim (ali i savremenim kriznim) vremenima biti sredstvo plaćanja. Razvoj poljoprivrede doveo je formiranja posebnog društvenog sloja – seljaštva – koje će u različitim društvenim okolnostima biti manipulirano biračko telo, ali i aktivni politički borac za sopstvena prava.

Ukoliko se složimo da su izbor hrane i preferencije ukusa oblikovani društvenim pravilima i kulturnim obrascima, da dostupnost hrane i način ishrane bitno zavise od društvenog položaja, kao i da je pitanje prehrambene sigurnosti jedno od temeljnih pitanja za opstanak bilo koje zajednice, onda je jasno da je (is)hrana društveni fenomen i da zavređuje da bude analizirana iz sociološke perspektive. No, pretpostavka ovome jeste provera: a) kapaciteta sociologije za istraživanje (is)hrane, kao i b) kvaliteta ishoda sociološke analize (is)hrane. Na ovaj način moguće je odgovoriti na pitanje da li se susrećemo sa novom sociološkom disciplinom ili je samo reč o posebnoj istraživačkoj temi.

SOCIOLOŠKI KAPACITETI ZA ISTRAŽIVANJE (IS)HRANE

Identifikacija socioloških kapaciteta za istraživanje (is)hrane podrazumeva utvrđivanje karakteristika teorijske utemeljenosti analiza, kao i razvijenosti i specifičnosti metodoloških alata. U prvom slučaju, misli se na to da li su definisani osnovni analitički pojmovi, da li su oni i na koji način povezani u relevantnu konceptualnu mrežu, kao i da li su uobličena teorijska shvatanja o odnosu društva i (is)hrane. U drugom slučaju, misli se na razvijenost i raznovrsnost istraživačkih metoda, ali i na specifičnost uslova njihove primene.

⁵ U literaturi su prisutna i drugačija stanovišta. Tako, govori se da je porast populacije, kao posledica nastanjivanja, uslovio prelazak na poljoprivrednu proizvodnju jer su porasle „potrebe za lokalnim zalihama hrane” (Stendidž, 2010: 31). Ima i onih autora koji dovode u pitanje ideju da je prelazak na poljoprivredu doveo do ubrzanja rasta stanovništva (Zahid, Robinson, Kelly, 2016).

Tabela 1. Tri ključna pojma u sociološkoj analizi (is)hrane

Prehambeni sistem (<i>engl. food system</i>)	Prehrambeni režim (<i>engl. food regime</i>)	Navike u ishrani (<i>engl. foodways</i>)
Veza aktivnosti, resursa i ljudi u obezbeđivanju namirnica u ljudskoj ishrani (od proizvodnje, prerade, pakovanja, distribucije, marketinga do potrošnje i odlaganja hrane)	Odnosi u proizvodnji i potrošnji hrane na međunarodnom nivou – cilj je da se obezbedi dovoljna količina hrane za potrebe stanovništva uz profit za proizvođače, prerađivače i prodavce hrane „Na pravilima zasnovana struktura proizvodnje i potrošnje hrane na svetskom nivou” (Friedmann, 1993; prema MacMichael, 2009)	Sistemi kulturnih, društvenih i ekonomskih praksi koje se odnose na zadovoljavanje potreba za hranom Obrasci kojima se utvrđuje „šta jedemo, kao i kako i zašto i pod kojim uslovima jedemo” (Edge, 2007: 8)
Međuzavisnost prehrambenih sistema i socijalnih, kulturnih, ekonomskih, političkih, zdravstvenih i ekoloških uslova	Međuzavisnost međunarodne političke scene, međunarodne podele rada i trgovinskih odnosa, ideologija, odnosa između poljoprivrede i industrije, razvoja tehnike i tehnologije i sl. i prehrambenih režima (Bernstein, 2015)	Fokus na kulturni kontekst – navike u ishrani deo svakodnevnice
Tradicionalni i moderni prehrambeni sistemi ⁶ (Beardsworth, Keil, 2002)	Više simultanih prehrambenih režima	Kulturno i istorijski determinisane
Mikro (domaćinstvo), mezo (društvo, nacija) i makro (svet) nivo prehrambenih sistema		

⁶ U literaturi se najčešće govori o tradicionalnim i modernim prehrambenim sistemima, pri čemu je nastanak modernih sistema u 18/19. veku uslovljen procesom modernizacije, odnosno razvojem tehnike i tehnologije, razvojem transportnih sredstava, razmenom dominiona i kolonija, industrijskom urbanizacijom. Međutim, s obzirom na promenjene socijalne, kulturne, ekonomske, političke, zdravstvene i ekološke uslove, svedoci smo transformacije modernih prehrambenih sistema – nastavlja se trend masovne proizvodnje hrane trasiran procesom modernizacije, kao i procesi komercijalizacije i brendiranja hrane, ali danas se suočavamo i sa novim procesima poput intenzivnijeg uticaja potražnje, segmentacije tržišta hrane, novih sukoba među akterima, izražene međuzavisnosti sistema i sl.

Poslednje tri decenije 20. veka donele su porast broja publikovanih radova koji se bave odnosom društva i (is)hrane (Germov, Williams, 2017), pojavljuju se akreditovani univerzitetski kursevi koji u nazivu imaju sociologiju hrane, osnivaju se profesionalna udruženja i sl. No, sociološko bavljenje (is)hranom prevazilazi ovih nekoliko decenija. U radovima pominjanog Zimela, ali i kod drugih socioloških klasika nalazimo analize pojedinih aspekata odnosa društva i (is)hrane – o (is)hrani se govori u kontekstu: a) socijalne stratifikacije (Engels, 2018), b) društvenih intervencija u poljoprivredi (Weber, 2013), c) statusne simbolike (Veblen, 2008), d) religijske prakse (Dirkem, 1982) i e) identifikacije razloga zbog kojih je obrok sociološka tema (Zimel, 2001).

Navedeno ukazuje da sociološko bavljenje (is)hranom ima svoju tradiciju. Ipak, ona ne podrazumeva nužno i kontinuitet. Nakon solidnih početaka sociološko istraživanje (is)hrane se „zamrzava” sve do početka 1980-ih . Sa obnovljenim interesovanjem, uobličice se i specifičan analitički okvir za sociološko istraživanje (is)hrane koji čine tri ključna pojma: prehrambeni sistem, prehrambeni režim i navike u ishrani (Tabela 1.). Iako nisu novi, u poslednjim decenijama 20. veka pojmovi dobijaju na značaju u istraživanju hrane uopšte (pa tako i u sociologije hrane), što vodi njihovom redefinisanju.

Takođe, možemo da govorimo i o tri osnovna teorijska pravca u sociološkom proučavanju (is)hrane – funkcionalizmu, strukturalizmu i developmentalizmu (Mennel, Murcott, van Otterllo, 1998) (Tabela 2).⁷ Funkcionalisti su fokusirani na višestruke funkcije (is)hrane, strukturalisti se bave hranom kao sistemom dozvola i zabrana, uključenosti i isključenosti, super/subordinacije,⁸ dok developmentaliste najviše interesuje dinamička priroda odnosa prirode i kulture.

⁷ Za razliku od ovoga, Gudi (Goody, 1982; navedeno prema: Beardsworth, Keil, 2002) govori o funkcionalnom, strukturalnom i kulturnom pristupu.

⁸Za njih je kuvanje proces transformacije/civilizovanja prirode, o čemu najbolje svedoči Levi-Strossov (1980) kulinarski trougao sirovo-trulo-kuvano.

Tabela 2. Osnovne karakteristike tri teorijska pravca u sociološkoj analizi (is)hrane

<i>Funkcionalizam</i>	<i>Strukturalizam</i>	<i>Developmentalizam</i>
Multifunkcionalnost (is)hrane (održanje života, ekonomska funkcija/valuta, društvena funkcija/integracija + stratifikacija)	Centralni pojmovi: 1. ukus – društveno kontrolisan i kulturno oblikovan 2. kulinarstvo – pravila klasifikovanja, pripreme i kombinovanja hrane	Dinamička priroda odnosa prirode i kulture – između razvoja kuvanja, društava i ljudske vrste postoji nužna povezanost (Mennel, Murcott, van Otterllo, 1998).
Jaka veza između proizvodnje hrane, sistema verovanja i socijalnog sistema (Malinowski, 1935)	Kompleksnost i ambivalentnost kuvanja – univerzalna ljudska aktivnost, ali i simbol diferencijacije (Levi-Stros, 1980)	Materijalni uslovi proizvodnje (ekološki, demografski, ekonomski i društveni uslovi) ključni za utvrđivanje preferiranja ili izbegavanja određene hrane (Harris 1986, prema: Mennel, Murcott, van Otterllo, 1998)
(Is)hrana povezana sa društvenom strukturom i odnosima (Richards, 1939, prema: Mennel, Murcott, van Otterllo, 1998)	Kategorije obroka ili hrane kao kodovi za društvene odnose i prilike (Douglas, 1972, prema: Mennel, Murcott, van Otterllo, 1998)	Uticaj obeležja društva na formiranje „visoke” i „obične” kuhinje; uticaj globalnog/svetskog sistema na promene lokalnih prehrambenih sistema (Goody, 1982; prema: Beardsworth, Keil, 2002)
Evropocentričnost	Kulturni relativizam	

U sociološkom istraživanju (is)hrane primenjuju se kako kvantitativni, tako i kvalitativni metodi. U prvom slučaju dominiraju anketna istraživanja, često bazirana na većim uzorcima (Beardsworth, Bryman, Keil, Goode, Haslam, Lancashire, 2002). Nisu retka ni istraživanja koja polaze od različitih javnih evidencija (zdravstvene evidencije, popisi) i primene statističkih metoda u njihovoj analizi ili se bave pitanjem sociološki relevantnih indikatora za analizu (is)hrane (Evers, McIntosh, 1977). Ne treba zaboraviti i sve prisutniju analizu velikih podataka (engl. *big data*), posebno kada je reč o istraživanjima proizvodnje, konzumenata, bezbednosti hrane (Marvin, Janssen, Bouzembrak, Hendriksen, Staats, 2017; Bronson, Knezevic, 2016). U drugom slučaju, kvalitativna istraživačka orijentacija baštini tradiciju antropoloških i etnografskih pristupa (Gregory, 1995) – primenom dubinskih i fokus grupnih intervjuja prikupljaju se podaci za identifikaciju složenosti i otkrivanje specifičnosti u načinima ishrane, kao i prehrambenim sistemima. Pored ovoga, u sociološkom istraživanju hrane od velikog značaja mogu biti i vizuelni metodi (Willis, Dickinson, Meah, Short, 2016).

Izbor metoda u istraživanju (is)hrane određen je, osim stepenom prethodnih saznanja o istraživačkom predmetu, i njegovim karakterom – (is)hrana je istovremeno deo privatne, ali i javne sfere. Ona odražava našu intimnu svakodnevicu, čini naše lične identitete, ali je istovremeno i deo javnih procesa unutar prehrambenih sistema, javnih politika. Konačno, hranu možemo da posmatramo i kao javno dobro (Vivero Pol, 2015).⁹

ISHODI SOCIOLOŠKE ANALIZE (IS)HRANE – SOCIJALNA VIDLJIVOST DISCIPLINE

Ako smo prethodno pokazali da postoje: a) izgrađena pojmovna mreža, b) tradicija socioloških istraživanja (is)hrane, c) uobličena teorijska shvatanja za sociološko objašnjenje odnosa društvo – (is)hrana i d) razvijeni i relativno raznovrsni istraživački metodi, onda možemo da postavimo pitanje šta se događa sa rezultatima socioloških istraživanja (is)hrane. Njihovu „sudbinu” pratimo analizirajući vidljivost na dva koloseka – unutar i van sociološkog polja. U prvom slučaju, misli se na prepoznatljivost socioloških saznanja o (is)hrani u korpusu sociološkog saznanja uopšte. U drugom slučaju, vidljivost van sociološke sfere podrazumeva prepoznavanje ovog pristupa kao legitimnog i komplementarnog u istraživanjima (is)hrane, kao i stvaranje mogućnosti za primenu socioloških saznanja u formulisanju različitih društvenih politika.

Važan korak u prepoznavanju nove discipline ili istraživačkog problema jeste njihova institucionalizacija koja podrazumeva, između ostalog, i formalno priznavanje u okvirima odgovarajućih profesionalnih udruženja. U okviru Međunarodne sociološke asocijacije (ISA), istraživanju (is)hrane posvećeni su istraživači u okviru istraživačkog komiteta br. 40 Poljoprivreda i hrana (RC40). RC40 je osnovan pre tri decenije (1988), ali prvi koraci u njegovom uspostavljanju su učinjeni još krajem 1970-ih.¹⁰ Sa različitih teorijskih pozicija članovi RC40 razvijaju sociološka saznanja o prehrambenim režimima, razvojnim politikama u

⁹ Vivero Pol (2015) govori da je hrana javno dobro, s obzirom na esencijalnu važnost koju ima u opstanku čoveka, kako u biološkom, tako i u kulturnom pogledu.

¹⁰ Naime, 1978. godine je prihvaćen predlog o osnivanju ad hoc grupe za hranu i poljoprivredu. I pored pritiska da rad ove grupe bude inkorporiran u rad grupa za ruralnu sociologiju i studije seljaštva, grupa za hranu i poljoprivredu se izborila za samostalnost, prvo u statusu Radne grupe, a onda i Istraživačkog komiteta (kao krajnje organizacione instance unutar Asocijacije).

poljoprivredi, prehrambenoj sigurnosti i suverenitetu, standardizaciji u proizvodnji hrane, prehrambenoj demokratiji i sl.¹¹ RC40 izdaje časopis *International Journal of Sociology of Agriculture and Food*¹² i organizuje konferencije na svake dve godine. U okviru RC40 deluje i devet regionalnih predstavnika. Pored RC40, u okviru ISA već više od 20 godina deluje i radna grupa br. 5 pod nazivom Glad i društvo (WG5). U okviru WG5 analiziraju se društveni fenomeni u vezi sa prehrambenom nesigurnošću, kako oni koji do nje dovode (npr. klasna/rasna pripadnost, prihodi, klimatske promene, ekonomske krize), tako i njene posledice (glad, isključenost, društveni konflikti).¹³ Za razliku od ISA, u okviru Evropske sociološke asocijacije (ESA) nema posebne istraživačke grupe koja se bavi istraživanjem (is)hrane. Ipak, ovi problemi se analiziraju u okviru istraživačke mreže br. 5 pod nazivom Sociologija potrošnje (RN5).¹⁴ Sociološko istraživanje (is)hrane prepoznato je i u nekoliko nacionalnih socioloških asocijacija.¹⁵

Deo institucionalizacije sociologije hrane podrazumeva i uvođenje discipline u nastavu sociologije. Primetna je tendencija osnivanja nastavnih kurseva sociologije (is)hrane u oblasti visokog obrazovanja, kako u okviru socioloških studija, tako i kao deo drugih silabusa. Takođe, moguće je uočiti i različite pristupe u predavanju sociologije hrane, u zavisnosti od toga ko je ciljna grupa – budući sociolozi ili nesociolozi (Sobal, McIntosh, Whit, 1993).

Uvažavanje sociološkog istraživanja (is)hrane i njegovo pozicioniranje u sistemu socioloških ideja uveliko zavisi od doprinosa opštem sistemu socioloških saznanja. Kao što smo ranije pokazali, sve o hrani je društveno i kulturno uslovljeno. (Is)hrana je, na Mosovom tragu, totalna društvena činjenica s obzirom na to da se kroz njenu proizvodnju, preradu, prodaju, distribuciju, konzumiranje i odlaganje „odjednom i u isto vreme izražavaju najrazličitije institucije: religijske, pravne i moralne – i to kako političke tako i porodične; ekonomske institucije”

¹¹ Više o informacija o aktivnostima komiteta dostupno je na: <https://www.isa-agrifood.com/about>.

¹² Časopis nema impakt faktor.

¹³ Više o informacija o aktivnostima komiteta dostupno je na: <https://wg05.my-free.website/>.

¹⁴ Više informacija o radu istraživačke mreže dostupno je na: <https://www.europeansociology.org/research-networks/rn05-sociology-consumption>.

¹⁵ Food Study Group – British Sociological Association, Sociología de la alimentación Comité de Investigación – Federación Española de Sociología, Land-, Agrar- und Ernährungssociologie – Deutsche Gesellschaft für Soziologie.

(Mos, 1982: 10). (Is)hrana može da bude sociološka prizma kroz koju će se analizirati drugi društveni, kulturni, ekonomski fenomeni poput podele rada, potrošnje, porodice (njenog sastava i strukture, odnosa, funkcija), društvenih normi u privatnoj i javnoj sferi, društvenog statusa, difuzije inovacija, roda, generacijske pripadnosti, mode, etničke pripadnosti, religijskih praksi, socijalne isključenosti, itd. Dakle, ako se dobro postave, sociološka istraživanja (is)hrane mogu biti korisna u validaciji različitih savremenih socioloških pretpostavki i teorija (npr. teorija razmene, rodne teorije (ne)jednakosti i sl.).

Vidljivost ishoda sociološkog istraživanja (is)hrane van domena sociologije odnosi se na prepoznavanje kako specifičnosti sociološkog pristupa, tako i korisnosti socioloških saznanja o (is)hrani. Naravno, nije lako pružiti jedinstven odgovor na pitanje koliko su sociološki pristup i znanje o (is)hrani zaista priznati u nesociološkim krugovima. No, bez obzira na ovo, sociološki pristup istraživanju (is)hrane komplementaran je drugim naučnim pristupima ovom problemu (poput medicinskog, gastronomskog, pravnog, agroekonomskog, psihološkog, antropološkog) i omogućava nam sticanje i razvijanje jednako važnih i relevantnih saznanja za sveobuhvatno razumevanje prehrambenih sistema i načina ishrane kao društvenih praksi. Pritom, ishodi socioloških istraživanja (is)hrane imaju (potencijalno) široku primenu u kreiranju i evaluaciji različitih javnih politika (npr. politika agrarnog i ruralnog razvoja, politika zaštite životne sredine, politike javnog zdravlja, politika socijalnog uključivanja).

UMESTO ZAKLJUČKA: SOCIOLOŠKO ISTRAŽIVANJE (IS)HRANE – (NOVA) ISTRAŽIVAČKA TEMA ILI (OBNOVLJENA) SOCIOLOŠKA DISCIPLINA?

Kako bi se odgovorilo na pitanje o karakteru sociološkog istraživanja (is)hrane, u radu je ukazano na elemente koji to istraživanje čine relativno kompletnim i zaokruženim. No, i pored toga, jasno se uočavaju razlozi koji ne idu u prilogu tezi o samostalnoj sociološkoj disciplini (Tabela 3).

Kako je pokazano, sociološki interes za (is)hranu ima svoju tradiciju, ali obeleženu diskontinuitetom. Sociološke analize (is)hrane baziraju se na nekoliko glavnih koncepata koji se u novijim radovima revidiraju i temeljnije definišu, kao i u tri glavna teorijska pravca koji zajedno čine adekvatnu istraživačku infrastrukturu. No, čini se da su u etabliranoj sociološkoj literaturi o (is)hrani slabije prisutne novije sociološke teorije što svakako utiče na kvalitet rezultata samih istraživanja. I pored značajnije naučne produkcije u poslednje tri decenije i nekoliko važnih koraka u institucionalizaciji, sociologija hrane i dalje je delimično vidljiva kako u,

tako i van socioloških krugova što bitno limitira mogućnosti primene njenih saznanja. Na posletku, poseban „greh” jeste u „balkanizaciji” sociologije. To, naravno, ne znači da se krivica za „mrvljenje” predmeta sociologije svaljuje na ovu disciplinu, već se sociologija hrane uzima kao jedan od primera (preterane i nepotrebne) diverzifikacije sociologije u poslednjih nekoliko decenija¹⁶.

Tabela 3. „Za” i „protiv” sociologije hrane kao posebne discipline

<i>Za</i>	<i>Protiv</i>
istraživačka tradicija	istraživački diskontinuitet
nekoliko glavnih pojmova (prehrambeni sistemi, načini ishrane, prehrambeni režimi)	odsustvo jedinstvenog naziva
nekoliko glavnih uobičenih teorijskih pristupa (funkcionalizam, developmentalizam, strukturalizam)	odsustvo novijih socioloških teorija
relativno razvijen i raznovrsan metodološki aparat	ograničena prepoznatljivost u i van sociologije
relativno institucionalizovana (profesionalne asocijacije, nastava)	„balkanizacija” sociologije

Bez obzira na to da li sociološko istraživanje (is)hrane tretiramo kao posebnu disciplinu ili tek istraživački problem, s pravom možemo da postavimo pitanje zbog čega se sociologija tek krajem 20. veka intenzivnije uključila u istraživanja (is)hrane. Da li je u pitanju raniji sociološki snobizam, trenutno naučno pomodarstvo ili, jednostavno, prethodno nepostojanje potrebe za sociološkim istraživanjem hrane? Poslednji razlog možemo u startu da odbacimo jer, kako smo pokazali, (is)hrana jeste društveni fenomen i zavređuje sociološku pažnju. Ako posmatramo druge razloge, onda uočavamo da „gde ima dima, ima i vatre”. Naime, sociologija je relativno teško prihvatata (na prvi pogled) nesociološke teme, poput turizma, sporta, zaštite životne sredine, pa i (is)hrane. Ovakav stav donekle je i opravdan jer se, naglašavajući „velike teme” poput društva, stukture, funkcije, promene..., sociologija borila za posebnost svog predmeta, a time i ekskluzivnost istraživačkog domena. Međutim, iz perspektive pomenutih „velikih tema”, bavljenje npr. (is)hranom u sociološkom ključu može da se učini prozaičnim, nedovoljno sociološkim. S druge strane, sociologija nije imuna na naučnu modu,

¹⁶ Kao kontra argument, navodi se postojanje već etabliranih socioloških disciplina u kojima se moguće analizirati odnos društva i (is)hrane, poput ruralne sociologije, sociologije kulture, medicinske sociologije.

baš kao ni druge nauke.¹⁷ Činjenica je da danas svedočimo porastu globalnog interesovanja za istraživanje hrane u okviru različitih posebnih pristupa, ali i iz interdisciplinarnih perspektive. Ovome su doprinele i intenzivne društvene promene u drugoj polovini 20. veka,¹⁸ a novom društvu odgovaraju novi prehrambeni sistemi. To je svakako uticalo na želju sociologa da se i oni uključe u njihovo istraživanje.

Na posletku, raspravu o karakteru sociološke analize (is)hrane možemo da zaključimo sledećim:

- a) (is)hrana zasigurno nije novi predmet socioloških analiza, o čemu svedoči istraživačka tradicija, i pored uočenog diskontinuiteta;
- b) uprkos uočenim nedostacima (odsustvo novijih teorija, diskontinuitet, nedovoljna prepoznatljivost), elementi za profilisanje sociologije hrane kao posebne discipline jesu prisutni (institucionalizacija, (delimično) razvijen konceptualni i teorijski okvir i metodološki aparat) – stoga, možemo da smatramo da je pred sociolozima (još jedna) posebna sociologija u nastajanju. Na koji način i kojim tempom će se ona oblikovati zavisi ne samo od unutarnaučnih, već i širih društvenih faktora. To znači da treba da imamo na umu: razvijenost sociologije u nekom društvu (u teorijskom, metodološkom i profesionalnom smislu), njenu poziciju u naučnom svetu, kao i u samom društvu (pitanje društvenog vrednovanja saznanja neke nauke). Ne treba zaboraviti da na proces formiranja (posebno, društvene) discipline utiče i sama struktura društvenih problema što kumulativno proizvodi različitu utemeljenost i prepoznatljivost sociologije (is)hrane u korpusu socioloških saznanja, ali i naučnih saznanja o (is)hrani uopšte. No, iako se čini da hrana sve više postaje 'buzzword', pa čak i istraživački 'must-have', u sociologiji ona to još uvek nije.

¹⁷ Dovoljno je podsetiti se pojmova kao što su održivi razvoj, globalizacija, isključenost.

¹⁸ Misli se, pre svega, na socijalnu konstrukciju rizika, intenzivnu segmentaciju tržišta, fluidnost, pojačanu mobilnost, česte interkulturene kontakte, razvoj tercijarnog sektora, tehnološki rast i razvoj, porast standardizacije, demografske promene i sl.

Jovana Čikić

FOOD AND EATING AS A SOCIOLOGICAL PROBLEM – AN OLD ISSUE OR A
NEW DISCIPLINE?

Summary

For the last several decades, sociological interest in researching food systems, food regimes and foodways increases. In researching food, sociology relies both on other sciences (such as history, anthropology, ethnology, agrotechnology, agrieconomics, psychology, nutritional sciences, genetics), well established sociological disciplines (sociology of labour/family, rural sociology), but also emerging ones (sociology of tourism/emotions). Despite significant progress in development of sociological knowledge on food and eating (concepts, different theoretical approaches, methods, institutionalisation), we are still arguing whether a) are we talking of an old or a new sociological topic and b) are we dealing with the emerging sociological discipline or just another sociological issue. Presented dilemmas are accompanied by a series of additional issues such as justification of sociological approach in food studies, sociological contributions to the food research, but also sociological knowledge in general. Also, there is a question whether and how sociological knowledge can help in developing various public policies relating food and eating. This paper is an attempt to provide additional insight into abovementioned issues and dilemmas.

Keywords: food, eating, sociological approach, basic concepts, basic theories, method

LITERATURA

- Beardsworth, A. – Keil, T. (2002). *Sociology on the menu - an invitation to the study of food and society*. London – New York: Routledge.
- Beardsworth, A. – Bryman, A. – Keil, T. – Goode, J. – Haslam, C. & Lancashire, E. (2002). Women, men and food: the significance of gender for nutritional attitudes and choices. *British Food Journal*, 104 (7): 470–491.
- Bennett, J. – Smith, H. & Passin, H. (1942). Food and culture in Southern Illinois - a preliminary report. *American Sociological Review*, 7 (5): 645–660.
- Bernstein, H. (2015). *Food Regimes and Food Regime Analysis: A Selective Survey*. BICAS Working Papers 2. Preuzeto sa: https://www.tni.org/files/download/bicas_working_paper_2_bernstein.pdf.
- Boswell, J. (1991). *The Journals of James Boswell 1762-95*. USA: Yale University Press.
- Bronson, K. – Knezevic, I. (2016). Big data in food and agriculture. *Big data & Society*, 3 (1): 1-5. <https://doi.org/10.1177/2053951716648174>.
- Delormier, T. – Frohlich, K. & Potvin, L. (2009). Food and eating as social practice - Understanding eating patterns as social phenomena and implications for

- public health. *Sociology of Health and Illness*, 31 (2): 215-28. doi: 10.1111/j.1467-9566.2008.01128.x.
- Dirkem, E. (1982). *Elementarni oblici religijskog života: totemistički sistem u Australiji*. Beograd: Prosveta.
- Belton, P. (1998). Science in the postmodern world. In: Belton, P. & Belton, T. (eds.) (1998). *Food, science and society – exploring the gap between expert advice and individual behavior*. New York: Springer. 1–19.
- Edge, J. (2007). *Southern belly: A food lover's companion*. USA: Algonquin Books.
- Engels, F. (2018). *Položaj radničke klase*. Novi Sad: Mediterran publishing.
- Evers, S. –McIntosh, A. (1977). Social Indicators of Human Nutrition: Measures of Nutritional Status. *Social indicators research*, 4 (1): 185–205.
- Friedman, H. – MacMichael, P. (1989). Agriculture and the state system - the rise and decline of national agricultures, 1870 to the present. *Sociologia ruralis*, 39 (2): 93–117. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9523.1989.tb00360.x>.
- Germov, J. – Williams, L. (eds.) (2017). *A sociology of food and nutrition – the social appetite*. Australia: Oxford University Press.
- Gregory, S. (1995). Using qualitative research for the sociology of food. *British food journal*, 97 (7): 32-35. <https://doi.org/10.1108/00070709510095430>.
- Levi-Stros, K. (1980). *Mitologike*. Beograd: Prosveta BIGZ.
- MacMichael, P. (2009). A food regime genealogy. *The journal of peasant studies*, 36 (1): 139-169. doi: 10.1080/03066150902820354.
- Malinowski, B. (1935). *Coral gardens and their magic*. London: George Allen &Unwin Ltd.
- Marks, K. (1978). *Kapital*. Beograd: Prosveta.
- Marvin, H. – Janssen, E. – Bouzembrak, Y. – Hendriksen, P. & Staats, M. (2017). Big data in food safety: An overview. *Critical Reviews in Food Science and Nutrition*, 57 (11): 2286–2295. doi: 10.1080/10408398.2016.1257481.
- Mazoyer, M. – Roudart, L. (2006). *A history of world agriculture*. London: Earthscan.
- Mennel, S.– Murcott, A. & van Otterllo, A. (1998). *Prehrana i kultura - sociologija hrane*. Zagreb: Jesenski i Turk.
- Mos, M. (1982). *Sociologija i antropologija*. Beograd: Prosveta.
- Naj, Dž. (2012). *Budućnost moći*. Beograd: Arhipelag.
- Organ, C. – Nunn, C. – Machanda, Z. & Wrangham, R. (2011). Phylogenetic rate shifts in feeding time during the evolution of *Homo*, *PNAS*, 108 (35): 14555–14559; <https://doi.org/10.1073/pnas.1107806108>.

- Sobal, J. – McIntosh, A. & Whit, W. (1993). Teaching the Sociology of Food, Eating, and Nutrition. *Teaching Sociology*, 21 (1): 50–59.
- Stendidž, T. (2010) *Jestiva istorija čovečanstva*. Beograd: Geopoetika.
- van Eeuwijk, P. (2007). The power of food: mediating social relationships in the care of chronically ill elderly people in urban Indonesia. *Anthropology of food*. Preuzeto sa: <http://journals.openedition.org/aof/2052>.
- Veblen, T. (2008). *Teorija dokoličarske klase*. Novi Sad: Mediterran publishing.
- Vivero Pol, J. L. (2015). Food is public good. *World Nutrition*, 6 (4): 306–329.
- Weber, M. (2013). *The agrarian sociology of ancient civilization*. London – New York: Verso.
- Willis, W. – Dickinson, A. – Meah, A. & Short, F. (2016). Reflections on the use of visual methods in a qualitative study of domestic kitchen practices. *Sociology*, 50 (3): 470–485. doi.org/10.1177/0038038515587651.
- Zahid, H. J. – Robinson, E. & Kelly, R. (2016). Agriculture, population growth and statistical analysis of the radiocarbon record. *Proceedings of the National Academy of Science of the United States of America*, 113 (4): 931–935. <https://doi.org/10.1073/pnas.1517650112>.
- Zimel, G. (2001). *Kontrapunkti kulture*. Zagreb: Jesenski i Turk.

INTERNET IZVORI:

- <http://www.rachellaudan.com/2017/02/19542.html>. Preuzeto: 25.01.2019.
- <https://wg05.my-free.website/>. Preuzeto: 25.01.2019.
- <https://www.europeansociology.org/research-networks/rn05-sociology-consumption>. Preuzeto: 25.01.2019.
- <https://www.isa-agrifood.com/about>. Preuzeto: 25.01.2019.